

Maskulinita a feminita v dějinách psychologie

Daniel Heller

Psychologický ústav AV ČR, Praha

1. Úvodem

Hledání informací a publikací na téma maskulinita a feminita poskytuje feministkám silný kvantitativní argument. Dobře známý internetový vyhledávač Google poskytl v době konání Psychologických dnů 2004 v Olomouci přibližně 425 000 odkazů k heslu maskulinita, zatímco k heslu feminita (či femininita) pouze asi 27 000, což je 6,35% ! Jakoby i kvantitativní údaje o tom, o čem autorky a autoři píšou, potvrzovaly, že naše tzv. západní civilizace je i po mnoha desetiletích ženského emancipačního hnutí stále „patriarchální společností“ - od řeckých slov pater (otec) a arché (vláda) - tedy „otcovládou“. Čtenářky i čtenáři mohou právem namítnout, že toto označení již dnes není výstižné. Muži, kteří „ovládají svět“, nejsou - přinejmenším především - otcové. Naopak, mnoho mužů, kteří chtějí své otcovství maximálně kvalitně naplnit, např. i „otcovskou dovolenou“ jako logickým komplementem „mateřské dovolené“, rezignuje na osobní kariéru a tím spíše na vládnutí a ovládání. Psychologie a sociologie obecně konstatují, že otcovství je v krizi, a po dlouhých letech relativního nezájmu se psychologové a psychologové začali otcovstvím a jeho souvislostmi odborně zabývat. V tomto ohledu odkazují např. na práce česko-francouzského týmu, vedeného doc. L. Šulovou z katedry psychologie FF UK v Praze (Šulová, 2000).

2. Tři kořeny psychologie

Má-li pravdu M. Dessoir (1911), že tři kořeny psychologie tvoří 1. náboženské představy, 2. názor na přírodu, 3. v umění nahromaděné životní zkušenosti, pak počátky rozlišení maskulinity a feminity najdeme právě v těchto 3 oblastech. Příkladem může být staročínská filozofie a psychologie, která postuluje dva protikladné světové principy: mužský „jang“ a ženský „jin“, jejichž poměrem v objektech a vzájemnou interakcí je vysvětlováno veškeré dění. Spojení těchto dvou principů tvoří jednotu - tao. Jednoty je dosahováno harmonizací mužského, racionálního, aktivního a „denního“ principu jang a ženským, iracionálním, pasivním a „nočním“ principem „jin“. Autorem této proslulé nauky je čínský myslitel Čou-čen, který žil v době kolem 300 př. n.l. V odborných publikacích o dějinách psychologie, ať již zahraničních či českých (např. Nakonečný, 1995, Hoskovec, 1992, Plhánková, 2004, Homola, 1990) najdeme řadu zmínek o psychologických charakteristikách a interpretacích maskulinity a feminity u různých autorů a posléze i autorek, od antiky přes středověk a novověk až do současnosti.

3. Jazyk a rod

Již více než dvacet let je v sociologii a psychologii jak při empirických výzkumech maskulinity a feminity, tak při vytváření odpovídajících teorií v této oblasti klíčovým pojmem gender, což česky (a nejen česky, ale např. slovensky) znamená rod. Zatímco slovenské kolegyně a kolegové dosti systematicky odborné termíny adekvátně překládají a běžně mluví a píšou o rodu jako o významné sociologické a psychologické kategorii, v české odborné literatuře převládá dosud jisté váhání mluvit o „gender studies“ jako o studiích rodu. Odpůrkyně a odpůrci termínu rod argumentují možnostmi omylu či záměny s gramatickou či s genealogickou kategorií, ale

neuvědomují si přitom, že používáním tohoto anglicku v češtině problematiku vytrhávají právě z jazykových souvislostí a kontextu, které jsou nesmírně důležité či klíčové. Jazyk a rod mají mnoho více souvislostí. Tou primární je, že termín rod je překladem anglického termínu gender, který se postupně dostal z latiny přes starou francouzštinu až do angličtiny, kde původně označoval výhradně gramatický rod, a byl zejména feministkami úmyslně zvolen v protikladu k termínu sex (což znamená pohlaví a nikoli pohlavní styk, jak by s z hovorového jazyka zdálo, pohlavní styk je anglicky sexual intercourse), který pochází z latinského sexus. Důvodem této feministické volby byl právě velký důraz na jazyk, na to „jak se o věcech mluví“ a na to, jak jsou jazyk, řeč a verbální komunikace důležité pro lidské konstrukce významů. Když anglická mluvčí či anglický mluvčí použije termín gender, má na mysli nejen to, co je předmětem studií rodu (anglicky gender studies), ale zároveň i problematiku jazykového rodu a velkou důležitost gramatiky pro naši (zatím převážně patriarchální) kulturu a civilizaci.

Rodovost se v mnoha směrech projevuje i v psychologii. Termíny označující předmět psychologie jsou rodově určeny. Zajímavé je, že v nejrůznějších jazycích je duše rodu ženského. Platí to pro hebrejskou „nefěš“, řeckou „psýché“, latinskou „anima“, německou „Seele“ i anglickou „soul“, i když v angličtině ten ženský rod cítí a vnímají dnes již jen básnířky a básníci a čtenářky a čtenáři poezie. I českou duši máme neoddělitelně spojenou s ženským rodem.

Dalším důležitým pojem v dějinách psychologie je duch. Ten je naopak (s výjimkou řeckého „pneuma“, které je neutrem, ale to má svou logiku, protože pneuma např. u stoiků rozhodně není duchem, jak bychom si ho představovali, ale spíše „něčím neutrálním“ a teprve se vznikem pneumatologie jako církevní nauky o Duchu Svatém vystoupila do popředí maskulinní konotace tohoto pojmu). Mužské rodu jsou jak hebrejský „ruah“, tak latinský „spiritus“, německý „Geist“, anglický „spirit“ a český „duch“.

Duch je ovšem v dějinách psychologie pojímán různě. V pojetí německého psychologa a charakterologa, zakladatele psychologie písma, Ludwiga Klagese (1929) je duch prokladem, resp. protipólem života. Klagesovu koncepci lze nejstručněji charakterizovat „život versus duch“.

V Klagesově pojetí „filosofie života“ duch (der Geist) produkuje maskulinní násilí. Duch je protivníkem duše, jak hlásá titul snad nejvýznamnější Klagesovy publikace „Duch jako protivník duše“ (Der Geist als Widersacher der Seele, 1929-1932, celkem tři svazky). Pro Klagesovo pojetí ducha je nejcharakterističtější destruktivní průnik ducha do života, jehož póly jsou tělo a duše. Maskulinní duch reprezentuje sebeprosazování, zatímco femininní duše oddání se. Duch život rozkládá, zatímco duše život tvoří. Kořeny tohoto pojetí jsou v německém romantismu (Goethe, Schelling), který je vědomou reakcí na mechanistické pojetí člověka, s nímž přišlo zejména francouzské osvícenství a poté francouzští materialisté (LaMettrie).

Pojem život ovšem již není tak jednoznačně rodový jako duše. Řecký „bios“ a český „život“ jsou rodu mužského, latinská „vita“, francouzská vie, španělská „vida“ a všechny „životy“ v románských jazycích jsou rodu ženského. Německý termín „das Leben“ je neutrem, znamená ovšem také „to žít“. Podobně neutrálně cítí Angličané termín „life“. Je-li pro Klagese protikladem a protivníkem života duch, je pro většinu smrtelníků protikladem života smrt. I ta se ovšem vyskytuje rodově definována. V evropských jazycích nacházíme jak „smrtku“, tak „smrtáka“. Řecká smrt - „thantos“ je stejně jako německý „der Tod“ rodu mužského. Latinská smrt - „mors“ je stejně jako česká „smrt“ a s ní všechny slovanské smrti, ale i francouzská „mort“ a s ní všechny románské smrti, rodu ženského. Anglický termín „death“ je primárně neutrální. Když Sigmund Freud (1920) postuloval ve svých pozdějších dílech dva protikladné principy - eros vs. thanatos - byl oba podle svého řeckého původu rodu mužského. Existují tedy dvě evropské tradice, pokud jde o rod smrti: řecká (thanatos, maskulinum) a latinská (mors, femininum), jim odpovídá i přiřazování údajných mužských a ženských charakteristik, např. v němčině smrt jako bojovník.

Tato rodovost pojmů jako psyché, anima, eros, thanatos, život a smrt, kterou jsme se pokusili analyzovat, má v dějinách evropského filosofického a psychologického myšlení svůj význam. Jako ilustraci uvedme známou a slavnou báseň „Oráč a smrt“, jejím autorem je Johannes von Saaz, česky Jan ze Žatce, německý spisovatel epochy raného humanismu z Čech, narozený kolem r. 1350 v Teplé (zemřel kolem r. 1414 v Praze) Byl notářem a správcem latinské školy v Žatci, později tzv. protonotářem v Praze. Po smrti své ženy napsal někdy po roce 1400 skladbu „Oráč z Čech“ (německy Der Ackermann aus Böhmen, tedy Oráč z Čech), která byla česky publikována v poslední době např. v roce 1994). Tento dialog – spor Oráče se Smrtí – je považován za nejstarší německy psanou renesanční literární skladbu. Česky se běžně používá název „Oráč a smrt“. Předmětem epické básně je oráčovo dohadování se se smrtí, ale vlastně se smrtákem (protože v originále je smrtí pochopitelně on - der Tod) o oráčovu mladou ženu, která předčasně zemřela. V básnické skladbě můžeme hledat známá stadia vyrovnávání se s nemocí a smrtí, ale psychologicky podstatné je, že v německém originálu dvě bytosti mužského rodu jakoby usilují o jednu bytost ženského rodu a smrták pochopitelně vítězí. V českém bájesloví a pohádkách bývá smrt někdy označována jako „smrt kmotříčka“. S „maskulinní smrtí“ se v Čechách a na Moravě setkáme jenom v české pohádce Dařbuján a Pandrhol.

Etnografové a folkloristé mají mnoho materiálu o tom, jak smrt hraje roli milenky či dokonce manželky. V jedné z více než pěti tisíc moravských písní sebraných Františkem Sušilem najdeme úpěnlivou prosbu: „Smrti, milá smrti, zanechej mne ještě!“, zatímco Karel Kryl zpíval o tom, jak si budou vojáci brát „...na svatbu se zubatou železné prsteny...“.

4. Maskulinita a feminita ve filosofii a psychologii 19. a 20. století

Německý filozof 19. století Ludwig Feuerbach napsal „V ženě se soustřeďuje princip života a lásky, v muži princip rozumu.“ Toto pojetí, které souvisí v Feuerbachových tzv. „náboženstvím lásky“, přetrvává do značné míry dodnes.

Pro psychoanalýzu a její první představitele (S. Freud, C. G. Jung, A. Adler) byla tematika maskulinity a feminity základní. Navazovala přitom na evropské myšlenkové dědictví včetně antické mytologie, jak o tom svědčí Freudovy pojmy jako oidipovský komplex a Elektrín komplex. I v učení C. G. Junga je dichotomie maskulinita - feminita velmi důležitá. Známý Jungův citát o tom, že „dokud muž nenalezne své ženství...“ svědčí o komplementárním pojetí těchto dvou charakteristik, o důležitosti této polarity, analogické k polaritě vědomí a nevědomí. Dalším důležitým psychoanalytickým pojmem je maskulinní protest (z touhy po moci). Maskulinní protest byl v roce 1910 postulován Alfredem Adlerem a tento pojem byl „potvrzen“ Sigmundem Freudem v roce 1911. Mnoho žen by si prý přálo být muži, mnoho mužů by si přálo být „skutečnými muži“. U Adlera je nejdůležitější touha po moci, superioritě, překonání nedostačivosti, a konečně touha po dokonalosti. Freud vysvětloval maskulinní protest jako funkci kastrálního komplexu a „penis envy“ (citát: „Maskulinní protest není ve skutečnosti nic jiného než strach z kastrace.“). Němečtí sociologové zjistili v roce 1968 v rozsáhlém průzkumu, že dvě třetiny třináctiletých Němek by si přálo být chlapci.

Maskulinita a feminita je pochopitelně i předmětem zájmu psychologické diagnostiky. Handbuch der Psychologie, vydávaný prof. Thomaem, šestý svazek Psychologische Diagnostik (1971), uvádí v kapitole nazvané projektivní techniky, že rod bývá řazen mezi tzv. latentní faktory, jako je věk, pohlaví, socioekonomický status, kultura, či inteligence. Již Machoverová (1960) poukázala na přehlížení „pohlavních rozdílů“ v projektivních technikách, zvláště kresebných.

Analogicky k ostatním projektivním technikám i „královská metoda“ psychologické diagnostiky, Rorschachův test, předpokládá univerzalitu lidských interpretací podnětového materiálu.

Existuje však řada psychometrických škál M - F: Mezi prvními badateli byli Guilfordovi (1934) a jejich pokusy najít pomocí dotazníkových metod „primární vlastnosti“ osobnosti. Stanovili tzv. M faktor - „maskulinita pocitů a zájmů“. Výsledky Guilfordových znovu v roce 1951 zpracoval L. L. Thurstone. Zřejmě nejznámější a nejslavnější klinický osobnostní dotazník MMPI (Hathaway, Mc Kinley, 1940, 1951) byl původně určen výhradně pro klinickou psychologii, resp. „diagnostiku psychických poruch“, později však i pro „normu“. V jeho škálách je patrná inspirace Kraepelinovou klasifikací: jsou to škály Hs, Hd, D, Hy, Pd, Pa, Pt, Sc, Ma (hypochondrie, deprese, hysterie, psychopatie, paranoia, psychastenie, schizofrenie, hypomanie). Nepatologické škály tvoří právě škála M-F (maskulinita - feminita) a v roce 1946 Drakem vyvinutá a doplněná škála Si (sociální introverze).

Sandra Bemová (1974) sklídila uznání za vývoj osobnostní škály k identifikaci rodových rolí - Bem Sex Role Inventory.

Do diskuse na téma maskulinita- feminita přispěla razantně již v roce 1949 Margaret Meadová, když napsala: „Je třeba oprostít se od tradovaných předsudků jako: „My ženy nejsme jako muži, my jsme citlivější, vnímavější!“ Dále požadovala empiricky zkoumat, jak se ve skutečnosti věci mají.

V té době se také začaly rozlišovat maskulinní a femininní kultury, rozpracovávat pojetí tří základních pojmů rod, pohlaví a kultura, vypracovávat encyklopedická hesla jako rod a kultura, pohlaví a kultura, pohlavní rozdíly a rodové rozdíly a další. Byla realizována také řada výzkumů rozdílů mezi muži a ženami. Systematický pokus o vyvození závěrů z těchto empirických výzkumů představuje kniha E. E. Maccoby, C. N. Jacklin: „The Psychology of Sex Differences“ (1974).

Rozlišení maskulinních a femininních kultur s sebou přineslo důraz na rod jako kolektivní fenomén. Hofstede (1997) vytvořil na základě svých výzkumů kvantitativní index maskulinity (masculinity index) a charakterizoval jím jednotlivé kultury, resp. země. Nejvyšších hodnot maskulinity dosáhly tyto země: Japonsko 95, Rakousko 79, Venezuela 73, Itálie 70, Švýcarsko 70, Mexiko 69, Irsko 68, Jamaika 68, Velká Británie 66, Německo 66. Naopak nejnižších hodnot dosáhly Švédsko 5, Norsko 8, Nizozemí 14, Dánsko 16, Kostarika 21, Jugoslávie 21, Finsko 26, Chile 28, Portugalsko 31, Thajsko 34. Znamý izraelský psycholog S. H. Schwartz (1994) srovnával ve své studii hodnot 23 zemí z hlediska maskulinně-femininních rozdílů.

Badatelky a badatelé na celém světě hledají a střídavě nacházejí a nenacházejí - rozdíly v kognitivních schopnostech, - rozdíly v osobnosti, - rozdíly v sociálním chování, a vytvářejí teorie rozdílů a podobností (viz vývojová psychologie, socializace osobnosti, kulturní rozdíly).

Významnými tématy jsou: - rodové rozdíly, - rodové role a - rodová socializace a její teorie. Při výzkumu rodových rozdílů rozdíly je pozornost věnována: - vývoji rodové identity, - vývoji rodových rolí, - teoriím rodového vývoje a - vícerozměrné povaze kategorie rodu. Při výzkumu rodových rolí jsou zdůrazňovány: - sociální důsledky odchylek od rodové role, - vliv rodových rolí na sebepojetí, - rodové role jako sociální konstrukce a - změny rodových rolí. V oblasti rodové socializace a její teorie vznikly jednak - identifikační teorie (Freud, Chodorowová), jednak teorie sociálního učení (Bandura), kriticky jsou zkoumány sociálně kognitivní vývojové role (Kohlberg, Ruble a Martin).

Vznikly celé nové obory, jako jsou feministická psychologie a psychoterapie, kterými se zde nemůžeme zabývat. Je snad dobře připomenout, že tento vývoj má i své praktické důsledky: První prezidentkou Americké psychologické asociace (APA) byla v roce 1905 zvolena (volila velká většina mužů) Mary Whiton Calkins. Druhou prezidentkou APA se stala v roce 1921 Mary Washburn.

Jednotlivé „vlny“ feminismu našly svůj ohlas i v psychologii a lze sledovat vývoj témat i postojů k této problematice. Jedním z nejvýznamnějších mezníků v psychologii rodu byla zřejmě publikace knihy Carol Gilligan: In a Different Voice v roce 1982 (máme k dispozici český překlad).

V roce 1978 pak dokonce v rámci americké psychologické asociace vznikla sekce „psychologie černých žen“ (APA Division 35 – Psychology of Black Women), což je zároveň ilustrací toho, že problematika maskulinity a feminity v psychologii je, ať chceme nebo nechceme, i problematikou rasovou, politickou a ideologickou.

Závěrem bychom chtěli upozornit na průkopnický článek Šárky Gjuričové, publikovaný v Čs. psychologii v roce 1992 (číslo 1, str. 57-61) „Gender či rod: užitečný pojem v psychologii?“, který prvně seznámil českou psychologickou veřejnost s výzkumy rodu („gender studies“). Š. Gjuričová zde cituje I. Youngovou, která v roce 1984, tedy už před 20lety, napsala: **„Pojem rodu lze považovat za základní organizační princip poznání kultury.“** Dodejme ještě jeden citát: „Utváření mužských a ženských bytostí nelze chápat primárně jako psychologický proces nebo sociální roli, ale jako univerzální princip sociálního a kulturního života, který se projevuje v individuální psychice, metafyzice a ideologiích společnosti.“

Literatura:

- Adler, A. (1910). Psychological Hermaphroditism in Life and the Neurosis. In H. T. Stein (Ed.), *Collected clinical works of Alfred Adler*, Vol. 3. San Francisco: Alfred Adler Institutes.
- Bem S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155-62.
- Dessoir, M. (1911). *Abriss einer Geschichte der Psychologie*. Heidelberg: Carl Winter.
- Drake, L. E. (1946). A social I. E. scale for the Minnesota Multiphasic Personality Inventory. *Journal of Applied Psychology*, 30, 51-54.
- Freud, S. (1920). *Jenseits des Lustprinzips*. Leipzig, Wien, Zürich.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gjuričová, Š.: Gender či rod: užitečný pojem v psychologii? *Čs. psychologie*, 1992, 36, 57-61.
- Guilford, J. P., Guilford, R. B. (1934). An analysis of the factors in a typical test of introversion-extroversion. *Journal of Abnormal Psychology*, 28, 377-399.
- Hathaway, S. R., Mc Kinley, J. C. (1940). A multiphasic personality schedule (Minnesota). I. Construction of the schedule. *Journal of Psychology*, 10, 249-254.
- Hathaway, S. R., Mc Kinley, J. C. (1951). *Minnesota Multiphasic Personality Inventory*. Rev. Ed. New York.
- Hofstede, G. H. (1998). *Masculinity and Femininity: The Taboo Dimension of National Cultures*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Homola, M. (1990). *Dějiny psychologie*. Olomouc: FF UP.
- Hoskovec, J. (1992). *Tajemství experimentální psychologie*. Praha: Academia.
- Jan ze Žatce (1994). *Oráč z Čech*. Praha: Vyšehrad.
- Klages, L. (1929). *Der Geist als Widersacher der Seele*. Leipzig.
- Machover, K. (1960). Sex differences in the developmental pattern of children as seen in human figure drawings. In A. I. Rabin & M. Haworth (Ed.), *Projective techniques with children*. New York/London.
- Maccoby, E. E., Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mead, M. (1949). *Male and female*. Morrow.
- Nakonečný, M. (1995). *Průvodce dějinami psychologie*. Praha: SPN.
- Plhánková, A.: (2004). *Dějiny psychologie I*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, H. C. Triandis, C. Kagitcibasi, S. C. Choi and G. Yoon (Eds.), *Individualism and Collectivism: Theory, Method and Applications*. (pp. 85-119). Thousand Oaks CA: Sage.
- Šulová, L. (2004). *Předškolní dítě a jeho svět*. Praha: Karolinum.
- Thomae, H. et al. (1971). *Handbuch der Psychologie*, 6. Band: Psychologische Diagnostik. Göttingen: Hogrefe.
- Thurstone, L. L. (1951). The dimensions of temperament. *Psychometrika*, 16, 11-20.
- Young, I. (1984). Is male gender identity the cause of male domination? In J. Treblicot (Ed.), *Mothering*. Totowa, NJ: Rowman & Allanheld.

HELLER, Daniel. Maskulinita a feminita v dějinách psychologie.
In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 6 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.